

**ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ
(Մահուան 850ամեակի առթիւ)**

ԱՐՓԻ ՎԱՐԴՈՒՄԵԱՆ
avardumyan8@gmail.com
*«Արեգական լուսոյ ծագման»
Սէր քո առ իս համանրման»
(Ս. Ներսէս Շնորհալի)*

ՄՈՒՏՔ

Կիլիկեան Հայաստանը, որ այլ կերպ կոչում է Փոքր Հայաստան կամ Սիսուան¹ (քանի որ մայրաքաղաքը Սիսն էր) հայկական միջնադարեան պետութիւն էր, որ գոյութիւն ունէր ԺԱ.-ԺԴ. դարերում Փոքր Ասիայի հարաւարեւելքում Միջերկրական ծովափի հիւսիս-արեւելեան անկիւնում: Այն հնուց ի վեր բնակեցուած է եղել նաեւ հայերով, եւ ԺԲ.-ԺԴ. դարերում այնտեղ հաստատուած հայոց թագաւորութեան օրօք Կիլիկիան հասաւ տնտեսական ու մշակութային այնպիսի բարձունքների, ինչպիսին մինչ այդ երբեք չէր ունեցել: Հայկական պետականութեան պայմաններում Կիլիկիայում լուսաւորութեան, գիտութեան ու արուեստի տարբեր բնագաւառներն այնպիսի հզօր վերելք ունեցան, որ այդ ազդակների հանրագումարը կարելի է միտումաւ համարել դէպի համամարդկային մեծ Վերածննդի բարձունքները: Այդ առաջընթաց շարժումն սկսուել էր դեռեաւ ԺԱ. դարում, երբ ժողովրդական ու գուսանական երգարուեստը զարգանալով՝ իր բնական ազդեցութիւնն էր թողնում նաեւ հոգեւոր մասնագիտացուած ստեղծագործութիւնների վրայ՝ հետզհետէ աշխարհականացնելով հայ գրաւոր բանաստեղծութիւնն ու նպաստելով առաւել աշխարհիկ բնոյթի տաղերգութեան զարգացմանը:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Հայկական Կիլիկիան իր մշակութային ծաղկմանը հասաւ միջնադարի մեծատաղանդ երգահան Ս. Ներսէս Դ. Շնորհալի կաթողիկոսի օրօք (1098-1173): Նա կոչուել է նաեւ Ներսէս Դ. Կլայեցի՝ 1147ից մինչեւ կեանքի վերջը Հռոմկլայ ամրոց-քաղաքում ապրելու եւ ստեղծագործելու համար, իսկ Շնորհալի, Երգեցող կամ Երգող պատուանուններին արժանացել է բանաստեղծական ու երաժշտական արուեստների ասպարէզում ցուցաբերած բազմազան ակնառու ձիրքերի եւ հսկայական նորարարութիւնների շնորհիւ:

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, *Սիսուան համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն մեծագործ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1885:*

Ներսէս Շնորհալին ծնունել է Ապիրատ Պահլաւունի մեծագոր իշխանի ընտանիքում՝ Կիլիկիայի Տլուք գաւառի Ծովք դղեակում (ըստ ոմանց՝ Ծովաց աշխարհի Անձիտ գաւառում, ուր եւ գտնուել է հայկական Ծովք դղեակը)²: Նրա ծննդեան թուականը ստոյգ յայտնի չէ. ըստ երաժշտագէտ Նիկողոս Թահմիզեանի՝ Շնորհալին ծնունել է 1101ին³, ըստ *Հայ եկեղեցու հանրագիտարանի*՝ 1098ին⁴, գրականագէտ Հենրիկ Բախչինեանը հաւանական է համարում մօտաւորապէս 1100ը⁵: Իսկ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի *Շնորհալի եւ պարագայ իւր* երկում նշուած է 1102ը⁶. «*Շնորհալին 11 տարուան էր երբ եղբայրն Հայոց եկեղեցոյն գլուխ բազմեցաւ*»⁷, ըստ որում՝ նախորդ էջում Ալիշանը յայտնել էր, որ «*Յամին 1113 ամառուան մէջ, Գրիգորիս՝ այսուհետեւ Գրիգոր Գ, նստաւ յաթոռ Մեծի Վկայասիրին, ինքն ալ Վկայասէր Փոքր, եւ յաթոռ նախահաւուն իւրեանց՝ Ս. Լուսաւորչին. ասոր թոռան եւ իր անուանակից Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանիսի նման՝ պատանեկութեան մէջ այնպիսի գերազանց բարձրութեան հասած, դեռ հազիւ 18 տարեկան ըլլալով...*»⁸: Այս գովեստները Ներսէս Շնորհալու աւագ եղբորն էին վերաբերում, ով նրանից ընդամենը 6-7 տարով էր մեծ⁹. Նշանակում է՝ Ներսէսը պիտի որ ծնուած լինէր 1101ին կամ 1102ին, ինչպէս գրել է նաեւ մատենագէտ Արմէնուհի Քէօշկերեանը¹⁰, իսկ շարականագէտ Գրիգոր Յակոբեանը նշել է հենց 1102ը¹¹: Գրիգորն ու Ներսէսը չորս եղբայրներից այն երկուսն էին, ովքեր մանուկ հասակում իրենց ծննդավայրից տարուել էին Սեւա Լեռինք կամ Սուրբ Լեւոն կոչուող վայրը, որ Կիլիկիոյ եւ Տաւրոսի լեռների մէջտեղում էր, եւ որտեղ Քեսունի Կարմիր վանքում նրանք հոգեւոր դաստիարակութիւն էին ստացել Ստեփանոս Կարմիր Վանեցի եպիսկոպոսի մօտ՝ իրենց պապ Գրիգոր Բ. (Մեծ) Վկայասէրի հովանու ներքոյ: Վերջինս այնքան հեռատես անձ էր, որ մահից առաջ Անի քաղաքից կանչելով իր քեռորդի Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսին՝ յայտնում է իր

² Ա. Մաղոյեան, «Ներսէս Դ Շնորհալի (Ս. Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Կլայեցի, Երգեցող)», *Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, Պրակ Ա, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ*, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 191. նաեւ՝ Գ. Մաղոյեան, «Գրիգոր Գ Պահլաւունի (Գրիգորիս, Փոքր Վկայասէր)», *Հայ եկեղեցու հանրագիտարան*, էջ 54:

³ Ն. Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 7:

⁴ Մաղոյեան:

⁵ Հ. Բախչինեան, *Շարականի գրապատմական ուղին. Ներսէս Շնորհալի*, «Ամարաս» հրատ., Երեւան, 2012, էջ 182:

⁶ Հ. Ղ. Ալիշան, *Շնորհալի եւ պարագայ իւր*, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1873, էջ 53:

⁷ Ալիշան, *Շնորհալի*, էջ 54:

⁸ Նոյն, էջ 53:

⁹ Նոյն, էջ 52:

¹⁰ Ա. Քէօշկերեան, «Ներածութիւն», *Ներսէս Շնորհալի. տաղեր եւ գանձեր*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ Ը:

¹¹ Գ. Յակոբեան, *Ներսէս Շնորհալի*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1964, էջ 28:

վերջին կամքը, ըստ որի իրենից յետոյ հայոց կաթողիկոս պիտի ձեռնադրուէր իր քրոջ թոռ Գրիգորը, ով այդ ժամանակ դեռեւս պատանի էր: Այդպէս էլ լինում է. Բարսեղ Անեցու պատգամի համաձայն նրա մահից յետոյ՝ 1113ին, հայոց հայրապետ է օծում երիտասարդ Գրիգոր Գ. Պահլաւունին կամ Գրիգորիս Փոքր Վկայասէրը¹²: Ինչ վերաբերում է նրա կրտսեր եղբայր Ներսէսին, իր բացառիկ ծիրքերի շնորհիւ վերջինս ընդամենը 17-18 տարեկանում արդէն վարդապետ է ձեռնադրւում եւ ստանում Ներսէս անունը, իսկ իր աագանի անունը ժամանակի ընթացքում իսպառ մոռացութեան է մատնւում. «Ս. Ներսէս յաագանէ ուրիշ անուն մ'ունէր առած, բայց ոչ որ յիշեր է զայն. այնքան Շնորհալի կոչումն ամէն անուան տեղ բաւական սեպուած է. իսկ Ներսէս անունն քահանայ ձեռնադրութեան արեւն դրած է իրեն իր կաթողիկոս եղբայրն Գրիգորիս, 'ի յիշատակ Մեծին Ներսիսի Պարթեւի, որուն հետ ալ զարմանադէպ նմանութիւն ունեցաւ քահանայապետութեան ժամանակին թուականներովը»¹³: Այն ժամանակ հայոց հայրապետը Ծովքում էր նստում, հետեաբար նաեւ Ներսէսն էր գտնւում այնտեղ. 1139ին վերջինս Կիլիկիոյ նշանատր քաղաքներից մէկի՝ Մամեստիայի եպիսկոպոս է օծուել, իսկ 1166ին իր եղբայր Գրիգորիս Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը ձեռնադրել է նրան ամենայն հայոց հայրապետ, երբ արդէն 1150ականներից կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխուել էր Հոռմկլայ:

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ՊԱՏՈՒԱՏԻՏՂՈՍՆԵՐԸ

Ահա թէ ինչպէս է բացատրւում Ալիշանը Ներսէսի Շնորհալի տիտղոսը. «...մեք կրնամք ըստ սրբութեան, իմաստութեան եւ գիտութեան՝ կոչել Լուսաւորիչ, Թարգմանիչ եւ Շնորհալի: Այս երբի կոչումն՝ Ներսիսի աւելի յայտանիշ եւ պանծալի եղաւ՝ քան իր երկու ուրիշ կոչումներն ալ, Կլայեցի եւ Երզողն: Փոխանակ առաջնոյն կ'ըստի եւա Շնորհաց Տէր Ներսէս: Բայց ի՞նչ են Շնորհք՝ որովք լի համարուի մերս Ներսէս. եւ ուսկի՞ց, եւ ե՞րբ նախ այդպէս անուաներ է»¹⁴: Խնդրոյ առարկայ բառի բազմաբնոյթ մեկնաբանութիւնից յետոյ Ալիշանը գրում է. «Արդ շնորհալի անձ մը՝ կ'իմացուի հարուստ հոգեկան ծրիք, որ միանգամայն եւ պարշաճապէս յարմարակցեալ են՝ թէ՛ իրենց մէջ եւ թէ՛ արտաքին մարմնական ծրիքը: Այսպիսի ոմն էր ուրեմն մերս Ներսէս, առաւելեալ քան զբազումս 'ի մարդկանէ, եւ քան զամէնն՝ իր արեւն մերձաւոր սահմաններ, եւ նաեւ քան զհամակարգսն՝ իրմէ շատ արեւն առաջ եւ վերջը: Եթէ մեծ եւ ամենամեծ բաղդ է այսպէս

¹² Կարէն Մաթեոսեան, «Բարսեղ Ա Անեցի», Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, էջ 27. նաեւ՝ Մաղոյեան, էջ 54:

¹³ «Մեծն Ներսէս նստաւ կաթողիկոս յամի 565, + 573: Շնորհալին նստաւ յամի 1166, + 1173, երկուքն ալ միայն իբրեւ ութ տարի աթոռակալեցին», Ալիշան, Շնորհալի, էջ 46, ծան. 1:

¹⁴ Նոյն, էջ 3-4:

ըլլալն, ո՛չ փոքր բաղդ սեպելու է եւ զայնպիսին լաւ ճանչնալը. եւ ո՛չ փոքր գովութեան արժանատւոր նա՝ որ նախ պարշաճեցուց եւ ընծայեց իրեն այդ կոչումը: ... աւանդութիւն է՝ թէ հրեշտակ մը պարուիրած ըլլայ Շնորհալի կոչել զՆերսէս. այլ ինձ հաւանագոյն երեւի թէ մարդ կամ մարդիկ՝ գերազանցեալ կամ յառաջեալ քան զհրեշտակս՝ աստուածայնապէս պարշաճեցուցին մեր կաթողիկոսին զայս կոչում: Եւ չէին ալ կրնար չընել այնպէս՝ եթէ տեսողք եւ լսողք էին անոր մաքուր վարուց, քաղցր կենակցութեան, վայելուչ խօսից եւ շարժուածոց, բազմազան գիտութեանց, ամենապարկկաւութեանց եւ գերագոյն առաքինութեանց, եւ եզական յարկութեանց... երբ հանդէս ընելով ասոր եւ անոնց վաստակոց՝ գտուէր սա ազգին ամենէն մեծ կամ մեծաց հաւասար աստուածաբան, վայելչաբան, չափաբան, բանաստեղծ եւ երգիչ. երբ տեսնուէր մեր եկեղեցական պաշտամանց վերջին վայելչութիւն եւ հարստութիւն տուող. երբ ճանչցուէր ճշմարիտ քահանայ եւ հովիւ մը ըստ հոգւոյ նախապիպ քահանայապետին Քրիստոսի. երբ հրաշափառապէս փայլէր 'ի դէման, 'ի շրթունս եւ 'ի գիրս՝ յիսուսա-կանն հանդարտ եւ հանգուցիչ հեզութիւն. երբ երեւէր 'ի ծնէ մինչեւ 'ի յե-տին հասակը՝ 70 տարի անդադար աշխատող միայն յօգուտ եկեղեցւոյ, դպրութեան եւ շինութեան ազգին, եւ 'ի բարեգարդութիւն իր ներքին մարդոյն. երբ նկատուի որ յեօթն երկար դարուց բարդեալ եւ բրդեալ յունական եւ հայկական արելութիւնք՝ ասոր բերնով եւ գրչով կը թուլնան կը քայքային, եւ երկու ազգի ապառաժ սիրտք՝ իբրեւ երկու հրահալ մետաղք՝ կը դրդին կը տռփան յիրար ծուլութիւն. երբ այս ամէն բաներով ճոխացեալ անձ մը՝ իբրեւ ամէնայն հոգեկան, մտաւոր եւ մարմնատու ծրիք ներդաշնակեալ գործիք մը՝ հնչէ զմայլեցնելով զՀայ եւ զՅոյն, զԼատին եւ զԱսորի, զմերձաւոր եւ զհեռաւոր. – աննախանձ նկատողին խիղճն ա՛լ չի կրնար չկանչել բարձրաձայն, թէ այդպիսի նախախնամեալ աստուածապարգեւ անձ մը՝ հարկ էր որ ըլլայ Շնորհալի»¹⁵: Սոյն մէջբերումը լուսաբանում է Ներսէս Շնորհալու բազմարդին գործունէութեան բազմանիստ երեսակները. պարզ է դառնում, որ նա ո՛չ միայն հայոց իմաստուն հայրապետն էր, այլեւ դիւանագէտի փայլուն ունակութիւններով օժտուած՝ բացառիկ խաղաղասէր ու առաքինի մի անձնատրութիւն, ով կարողանում էր հաշտութեան եզրեր գտնել հայերի, յոյների, լատինների եւ ասորիների՝ միքանի դար տեւած տարակարծութիւնների միջեւ, իր առաքինութեամբ եւ մտքի արտակարգ ճկունութեամբ նպաստելով նրանց հետ հայերի ներդաշնակ փոխարարութիւններին: Ու թէեւ Շնորհալու նախորդների մէջ էլ կային բացառիկ ձիրքերով օժտուած կաթողիկոսներ, սակայն նրանցից ոչ ոք միաժամանակ չէր տիրապետում բոլոր այն շնորհներին, որոնցով այդքան շուայլօրէն օժտուած էր Ներսէսը. նրան յաջողուեց գերազանցել նոյնիսկ իր

¹⁵ Նոյն, էջ 5-6:

աագ եղբորը՝ Գրիգորիս Գ. Փոքր Վկայասերին, ով հայոց հայրապետն էր անվի քան կես դար (1113-66):

Ներսէս Շնորհալին կաթողիկոսական աթոռին բազմել է ընդամենը մօտաւորապէս 8 տարի՝ 1166ից մինչեւ իր մահը՝ 1173ի Օգոստոսը, ինչը գուցէ եւ բարեբախտութիւն էր նրա համար, քանզի հնարաւորութիւն է ունեցել իր ժամանակն առաւելապէս տրամադրել ստեղծագործական բազմաբեղուն գործունէութեանը: Աստուածատուր բացառիկ եւ շռայլ ձիրքերի շնորհիւ նրան անուանել են նոյնիսկ «Երկրորդ Լուսաւորիչ հայոց», «եռամեծ կամ տիեզերալոյս վարդապետ», «աղօթք հայ եկեղեցու եւ հայ հոգու», «երանաշնորհ սուրբ»¹⁶ եւն.: Ժամանակակիցների հաւաստմամբ նա ո՛չ միայն գերապայծառ վարդապետ էր, այլեւ մեծահոգակ բանաստեղծ ու երաժիշտ, որի տաղաչափական արուեստը լաւագոյնն էր համարում ո՛չ միայն հայերի, այլեւ յոյների ու լատինների շրջանում: Շնորհալին ուրոյն մշակման է ենթարկել հայոց լեզուի տաղաչափութիւնը՝ իր «Յիսուս որդի» եւ «Ողբ Եղեսիոյ» պոէմներում հմտօրէն կիրառելով 5ից մինչեւ 15-16 վանկանի անյանգ ու յանգաւոր բազմազան չափեր, ինչպէս նաեւ ժողովրդագուսանական «հայրէն» կոչուող տաղաչափական ձեւը¹⁷: Իսկ աստուածաբանութեան ծիրում Շնորհալին այնպիսի հսկայական ճանաչում էր ձեռք բերել, որ ըստ *Յայսմատորքի*՝ նրան անուանել են նաեւ «Երկրորդ Գրիգոր Աստուածաբան»¹⁸:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Շնորհալու գրիչը չափազանց բեղմնաւոր է եղել. նա թողել է մատենագրական եւ տաղաչափական բացառիկ հարուստ ու բազմաւեռ ժառանգութիւն, որն իր բերած նորոյթներով եւ գրական-երաժշտական բարձրարուեստ հնարանքներով արտացոլում է մեծատաղանդ ստեղծագործողի օժտուածութեան միանգամայն տարբեր ասպարէզները:

Սակայն տուեալ դէպքում մեր ուսումնասիրութեան ծիրում առաւելապէս Շնորհալու երաժշտա-բանաստեղծական անսպառ տաղանդն ու երգչական շնորհքն է: Նշելի է, որ հայոց հայրապետերից անվի քան մէկ տասնեակն ունեցել է ստեղծագործելու անուրանալի տաղանդ, սակայն Շնորհալին իր օժտուածութեամբ գերազանցել է բոլոր նախորդներին:

¹⁶ *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, Տիգրան Մեծ հրատ., Երեւան, 2002, էջ 788:

¹⁷ Բ. Քուշնարեան, *Հայ մոնոդիկ երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր*, (ռուսերէնից հայերէն թարգմանեց Մ. Բրուտեանը, խմբ.՝ Ա. Բաղդասարեան), «Ամրոց գրուպ», Երեւան, 2008, էջ 122:

¹⁸ *Յայսմատորք*, Տպարան Պօղոս Արապեան, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 75: Գրիգոր Աստուածաբանը Ս. Գրիգոր Նազիանզացին էր (330-390), ում այդպէս էին կոչել աղանդաւորների դէմ արտասանած հինգ ճառերի համար (*Քրիստոնեայ Հայաստան*, էջ 237):

Գրիգոր Նարեկացուց յետոյ նա հայ միջնադարեան տաղային արուեստի երկրորդ գագաթն է՝ իր շուայլ ձիրքով ու յօրինելու վարպետութեամբ: Տարիներ շարունակ երիտասարդ Շնորհալին իր կաթողիկոս եղբօր յանձնարարութեամբ համալրել է հայոց եկեղեցու կարգերում եւ *Շարակնոցի* կանոններում առկայ թերի մասերը. նա հեղինակել եւ ինքն էլ հրաշալիօրէն կատարել հոգետօր տարբեր բնոյթի երգեր՝ տաղեր, գանձեր, մեղեդիներ ու մեծաթիւ շարականներ: Շնորհալին նաեւ յղկել ու վերախմբագրել է հայ ծիսական բոլոր ժողովածուները՝ *Շարակնոցը*, *Ճաշոցը*, *Մաշտոցը*, *Տօնացոյցը*, *Ճառընկերը*, *Ժամագիրքն* ու *Պատարագամատոյցը*, հարստացնելով դրանք բազմազան ու բարձրարժէք ստեղծագործութիւններով: Նա համալրել է նաեւ հայոց պատարագի երգեցողութիւնը մի շարք նշանակալի սրբասացութիւններով, առանց որոնց ներկայումս անհնար կը լինէր պատկերացնել սրբազան պատարագի լիարժէք մատուցումը Հայոց եկեղեցում: Դրանց լաւագոյն օրինակներից են՝ «Բարեխօսութեամբ», «Ամէնակալ ես տէր», «Բազմութիւնք հրեշտակաց», «Հրեշտակային կարգաւորութեամբ», «Ով է որպէս», «Սրբութիւն սրբոց» եւ այլք, ըստ որում սրանցից իւրաքանչիւրն ունի երաժշտական բաղադրիչի երկուական տարբերակ՝ նախատեսուած տօնական եւ լուր (հասարակ) օրերի համար, ինչպէս նաեւ Աւագ Հինգշաբթի օրը կատարուող՝ Ծանր ընթացքով «Որ ի վերայ նստիս» սրբասացութեան ծաալուն մեղեդին, որն օրուայ հանդիսատար խորհուրդն արտայայտող տպաւորիչ երգերից է: Այսպիսի վեհաշուք նմուշներին հակադրուած են առաւել պարզ ու թմոյզով գնայուն բնոյթի երգերը, որոնցից են՝ «Ողջոյն տուք միմեանց», «Ահիւ կացցուք» սարկաւագի երգերը եւ «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» հանրայայտ խմբերգը, որի երաժշտական բաղադրիչի նախօրինակն ըստ Թահմիզեանի պահպանուել է «Արեւ ելաւ, գէթունցիներ» խրոխտ քայլերգի եղանակով¹⁹: Նշելի է նաեւ, որ այն ընկած է Արամ Խաչատրեանի ստեղծած՝ խորհրդային Հայաստանի օրհներգի հիմքում: Շնորհալունն է նաեւ «Տէր ողորմեայ» աղօթքի առաւել հոգեզմայլ տարբերակը, «Լըցաք ի բարութեանց» փառաբանութիւնն ու «Ամէն. Հայր երկնաւոր» դիմումը Սուրբ երրորդութեանը. նախ՝ Հօրը, յետոյ՝ Որդուն, ապա եւ՝ Սուրբ հոգուն: Շնորհալու օրօք եւ գործուն մասնակցութեամբ ձեւաւորուել են նաեւ հայոց *Գանձարան* ու *Մանրումունք* ժողովածուները, որոնց պարունակած լաւագոյն նմուշները համարուած են հայկական հոգետօր երգեցողութեան զարգացման բարձրարուեստ օրինակները:

Շնորհալու ստեղծագործական ներկայանակը չափազանց հարուստ է. նա յօրինել է ո՛չ միայն պաշտամունքային, այլեւ արտապաշտամունքային մի շարք երգեր, հաղորդելով «երգ» բառին միանգամայն այլ՝ ուրոյն ի-

¹⁹ Ն. Թահմիզեան, *Երաժշտութիւնը հայկական Կիլիկիայում*, ՀՍՍՀ Գիտելիք ընկ., Երեւան, 1989, էջ 5-6:

մաստ: Նրա գրչին են պատկանում Արեւագալի երգերը²⁰ «Առաւօտ լուսոյ», «Աշխարհի ամենայն», «Յարեւելից մինչ ի մութս», «Անեղանելիդ Աստուած», «Լոյս, Արարի՛չ լուսոյ, առաջին լոյս, բնակեալդ ի լոյս անմա-տոյց», որ երգում է «Աստուած, Աստուած» սաղմոսից յետոյ եւ ամբողջովին արփիաշունչ մի ստեղծագործութիւն է՝ ձօնուած նախաստեղծ պայծառ լոյսի փառաբանութեանը: Արեւագալի այս երգերում Շնորհալին մեծարում է հեթանոսական իրական լոյսը՝ յանգելու համար հոգեւոր վերերկրային լոյսի գոյութեան գաղափարին: Շնորհալուն իրաւամբ կարելի է համարել հայոց Արծաթէ դարի լուսերգակ լաւագոյն երգահան: Տեղին կը լինի նշել, որ նա ժամանակին ի մօտոյ հետաքրքրուել է նաեւ հայ արեւորդիների²¹ ուսմունքով ու ծէսով եւ նոյնիսկ նրանց Սամոսատի ճիւղը դարձի բերելով՝ ընդունել է հայոց առաքելական եկեղեցու գիրկը: Երգերի վերոնշեալ շարքին են յարում նաեւ «Ճանապարհի եւ ճշմարտութիւն»ը, առաւօտեան ժամի «Նորաստաղծեալ»ն ու «Արարչական»ը՝ ըստ շաբաթուայ վեց օրերի, խաղաղական ժամի «Նայեաց սիրով»ն ու «Ի Քէն հայցեմք»ը, ինչպէս նաեւ Աւագ Ուրբաթի գիշերուայ «Այսօր անճառ Լուսոյն ծագումն»՝ երկու տարբերակով, եւ նոյն օրուայ ցերեկին կատարուող «Նորոգո՛ղ տիեզերաց» երգերը, որոնք Շնորհալու գլուխգործոցներից են:

Յատուկ յիշատակութեան են արժանի Հռոմկայի բերդապահ զինուորների համար իմաստուն հայրապետի յօրինած «Յիշեսցու՛ք ի գիշերի», «Զարթի՛ք, փա՛ռք իմ», «Զարթի՛ր, ընդէ՛ր ննջես, Տէ՛ր», «Զարթուցեալքս ի զբաղմանէ», «Անբաժանելի եւ համագոյ երրորդութեանդ» ժամերգերը, որոնց վերնագրերն արդէն իսկ խօսում են դրանց կիրառական նշանակութեան մասին. տարիներ շարունակ այդ ինքնատիպ երգերը պարտադիր կերպով կատարել են Կիլիկիայի բերդապահ զինուորները՝ իրենց գիշերային ծառայութիւնը յաւուր պատշաճի իրագործելիս. այժմ դրանք հայոց *ժամագրքի* լաւագոյն նմուշներն են համարում: Ներսէս Շնորհալու հեղինակած երգերն այնքան բազմաթիւ ու բազմազան են, որ մի յօդուածի

²⁰ Արեւագալի երգ.- հայոց հոգեւոր երգարուեստում լոյսին, առաւօտին ձօնուած տաղեր եւ շարականներ, որոնք սկիզբ են առնում անելի վաղ՝ հեթանոսական շրջանից՝ կապուած լոյսի եւ արեւի պաշտամունքի, փառաբանութեան հետ: Արեւի օրիւնք.- տե՛ս՝ «Ծագող արեւի օրիւնք», «Արշալոյսի, Արեւծագի, Արեւագալի երգ» (Ն. Մկրտչեան, *Երաժշտական բառարան*, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան, 2000, էջ 32):

²¹ Արեւորդիները հին արեւապաշտութեան յետնորդներն էին, որոնք մնացել էին Հայաստանում քրիստոնէութեան մուտքից յետոյ: Նրանց մասին տեղեկութիւններ են հաղորդում Գրիգոր Մագիստրոսը, Ներսէս Շնորհալին, Թովմա Մեծփեցին, Մխիթար Ապարանցին (տե՛ս մասնաւորապէս՝ *Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալւոյ*, Էջմիածին, 1865, էջ 309. նաեւ՝ *Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը*, Աղեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ ԿԷ, էջ 161). նաեւ՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ, Գիրք Ա*, Ծանօթագրութիւններ, էջ 466-67:

սահմաններում անհնար է լիովին ընդգրկել դրանք. աստ բաական է նշել, որ նրա գրչին պատկանող կանոնական ու պարականոն շարականները շուրջ 200ից ավելի են եւ հանդիսանում են հայոց շարականոցի գեղեցկագոյն նմուշները: *Շարականոց*ում առկայ են նաեւ Շնորհալու գրչին պատկանող մի շարք կարեւոր ժամերգեր, որոնք ներթափանցել են *Ժամագրքի*ց եւ իրենց բնոյթով յարում են վերը նշուած երաժշտա-բանաստեղծական *երգ* կոչուող իւրօրինակ սեռին: Դրանք հայոց *Շարականոցի* առաւել զարգացած նմուշներն են, որոնք իրենց բնոյթով երբեմն ընդհուպ մօտենում են տաղերի ու մեղեդիների զարդուլորուն ծորերգային ոլորտին: Այդ երգերն ըստ էութեան տարբերում են կանոնական ատաղձ ունեցող շարականներից իրենց ձեւով ու բովանդակութեամբ՝ դրանով հանդերձ միտուած լինելով դէպի գուսանական աշխարհիկ երգարուեստը:

Ներսէս Շնորհալին կարգաւորել եւ վերախմբագրել է *Շարականոցի* գրեթէ բոլոր տօներին կատարուող կանոնները. նա ստեղծագործաբար է վերաբերուել Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի ստեղծագործութիւններին, յատկապէս առաջինի Ապաշխարութեան երգերին եւ երկրորդի՝ Չարախանաց Շաբաթուայ երգաշարքին: Աւելի եւս ծաղկեցնելով մեր առաջին երգահան կաթողիկոսի՝ Սահակ Պարթեւի յօրինած այն եղանակները, որոնք վերաբերում են Աագ Շաբաթի հանդիսաւոր պաշտօներգութեանը, Շնորհալին երբեմն լրացրել, վերաեղանակաւորել եւ ըստ տուեալ օրուայ խորհրդի հրաշալիօրէն ճոխացրել է դրանք: Իր ստեղծած բազում երգերում Շնորհալին այնպիսի կշռոյթներ է կիրառել, որոնք առաւել յատուկ էին աշխարհիկ երաժշտութեանը՝ չխախտելով հանդերձ հոգեւոր երգեցողութեանը յարիւր վսեմ նկարագիրը: Նա շատ բարձր էր գնահատում իր նախորդի՝ Գրիգոր Նարեկացու հանճարը, որի ստեղծագործութիւններն արդէն լայնօրէն տարածուած էին ժողովրդի տարբեր խաւերի շրջանում. ահա թէ ինչու երբեմն իր որեւէ ստեղծագործութեան լուսանցքում Շնորհալին ցուցում էր թողնում՝ կատարել այն Նարեկացու այսինչ կամ այնինչ տաղի եղանակով²²:

Ներսէս Շնորհալին հայոց հոգեւոր երգեցողութեան ամէնից նշանաւոր ներկայացուցիչն է, որն օգտուելով իր հսկայական հեղինակութիւնից, Կիլիկեան Հայաստանի հայրապետի իրաւունքով օրինականացրեց Նարեկացու տաղերի եղանակներին որպէս չափանմուշների դիմելու բեղմնաւոր փորձը: Իսկ յետագայում շատ յաճախ նաեւ այլ երգահաններ լուսանցքում նշում էին իրենց շարականները հենց Շնորհալու այս կամ այն ստեղծագործութեան եղանակով երգելու փափաքը, մանաւանդ որ Շնորհալուց յետոյ խազանշանների արուեստը սկսեց աստիճանաբար անկում ապրել՝ հայ ժողովրդի քաղաքական ցաւալի իրադարձութիւնների եւ դրանց պատճառով՝ տնտեսական ծանր պայմանների հետեւանքով:

²² Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան*, էջ 65:

Ներսէս Շնորհալին յաճախ իր ստեղծագործութիւնները գրում էր ծայրակապով՝ տողերի առաջին տառերով կազմելով «Ներսէսի երգ» բառերը կամ պարզապէս «Ներսէս», որոնցից յիշատակելի է յատկապէս «Նորահրաշ պըսակաւոր» հոյակերտ շարականը՝ նուիրուած Վարդան զօրավարի եւ նրա զինակիցների քաջագործութիւններին: Ընդհանապապէս, անկախ այն հանգամանքից, թէ ում է նուիրուած եղել, կամ ինչ առիթով է յօրինուել Շնորհալու այս կամ այն ստեղծագործութիւնը, դրանք բոլորն էլ տոգորուած են վեհ գաղափարներով՝ ջերմ հայրենասիրութեամբ, ազատասիրութեամբ, մարդասիրութեամբ ու բնապաշտութեամբ:

Ներսէս Շնորհալին ստեղծել է նաեւ հարիւրաւոր չափածոյ հանելուկների գունագեղ մի փունջ, որի նմուշների ճնշող մեծամասնութիւնը հաւանաբար սկիզբ էր առնում ժողովրդական բանարուեստի կենսալից ակունքներից եւ ժամանակին գուցէ նաեւ երգում էր: Ահա թէ ինչպէս է բնութագրում Ալիշանն այս հանելուկները. «*Ամենէն ընտանեկան կամ ռամկական քերդուած՝ է Հանելուկը կամ Րախանք ըստածն, իբրու Ուրախականք, զուարճութեան ժողովոց եւ կոչնոց արեն ըստելու եւ լուծուելու համար: – Այս ամենէն յետադաս տեսակս ալ պէտք է նշանակել ըստ բազում գլխոց. նախ իրենց հիւստածքին անբաժանելի շնորհքն. երկրորդ առաջնութիւն, վասն զի Ներսիսէ առաջ այս ձեւ գրութեան օրինակ չունինք. երրորդ՝ լեզուն, որ ռամկօրէն կամ աշխարհաբառ լեզուի եթէ հնագոյն գրուածն չէ՝ գոնէ ուրանաւորի մէջ հիներէն է. չորրորդ՝ եւ մանաւանդ առաջին՝ հեղի-նակին նպարակը այսպիսի գրուածոյ մէջ, որ է վերոյիշեալ բարոյական կրթութիւնն՝ հանդերձ զքօսանօք եւ սրութեամբ մտաց»²³: Փաստօրէն Ալիշանն իրաւամբ նշում է նաեւ բարոյա-կրթական լուրջ նպատակներին զուարճախօսութեան ու սրամտութեան միջոցով հասնելու Շնորհալու զարմանալի ձիրքը: Այսինքն, կիլիկեան հայոց հայրապետն այնքան լայնախոհ անձնաւորութիւն էր, որ նրա ունեցած՝ հոգեւորականի բարձրագոյն դիրքը բնաւ չէր սահմանափակում ժամանակի աշխարհիկ բանարուեստի հետ նրա ստեղծագործական սերտ շփումը:*

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ ԱԼԻՇԱՆԻ ԵՐԿՈՒՄ

Դժուար է գուշակել՝ եթէ Ալիշանի Շնորհալի եւ պարագայ իւր աշխատութիւնը գոյութիւն չունենար, յետագայ ուսումնասիրողները որքա՞ն ջանք ու եռանդ պիտի գործադրէին մեծ Երգեցողի առինքնող կերպարն ու ստեղծագործական բազմածիր նուաճումներն ի յայտ բերելու համար: Ահա թէ ինչ է գրել Ալիշանը Ներսէս Շնորհալուն համակողմանի կերպով բնութագրող իր հիմնարար երկում.

Շնորհալին ոչ միայն մեր նախակարգեան հեղինակաց կը հաւասարի արժէիւք, այլ եւ կը գերազանցէ զամենեսին առ հասարակ, թէ իրեն եւ թէ անոնց մեզի

²³ Ալիշան, *Շնորհալի*, էջ 81:

հասուցած գրուածներէն դատելով. եւ եթէ մէկ կամ միւս տաղանդոյ մասին առաջին չէ, բոլոր մտաւոր եւ գիտոր յատկութիւնները մէկ տեղ բերելով՝ դժար կ'ըլլայ իրմէ առաջին մը գտնելն: Այսքան գեղեցիկ ծրից եւ յատկութեանց միութիւնն է որ մեր հեղինակը Շնորհալի կ'ընէ. իր գերագոյն յատկութիւնն՝ է անհաւասարելի հաւասարութիւն մը յամենայնի: Շնորհքն, եթէ չեմք սխալիր, այս կերպ գերազանցութիւն մը կը պահանջէ. շնորհքն ինքնին սքանչելի հաւասարաչափութիւն մ'է: Կարգէ դուրս հանճար մը՝ թուի թէ շնորհաց չափէն կ'անցնի. սուր եւ բարձր բանաստեղծական թռիչք կամ խորին վեմմութիւնք՝ դժուարաւ չափի եւ կանոնի մէջ կը մնան. պայծառ եւ անգին ականց կը նմանին, այլ առանձնակ բաներ են, շարք մը, հիւսուածք մը, ամբողջ մը չեն ձեւացներ. այնպիսի ամբողջ մը՝ որ հաւասարապէս սքանչելի ըլլայ ամենայն տեսութեամբ, ամենայն յատկութեամբ: Մեր հեղինակին շնորհքն այնչափ եւ այնպիսի է՝ որ իր քով անանկ սաստիկ եւ յանդուգն թռիչք մտաց ալ՝ շնորհքէ պակաս կ'երեւին. ինքն այնպիսի ամբողջութիւն մ'ունի՝ որոյ պակտութիւն չի բերեր աւելի բարձր կամ խոր թռիչք մը չունենալն. թերեւս եւ պակտութիւն բերէր ունենալն: Միով բանիւ այնպիսի բարձր եւ խոր թռուցիկ հանճար ունենալէն վեր է՝ հանճարոյ թելերն անգամ կտռավարել, եւ այն օղապարիկ հրապարիկ երկնապարիկ երկվարն կամ արծուին անգամ սանձել, եւ շնորհաց շիտակ շաղէն վազցընել, ոչ սաստկազայր արեւներու պարունակաց մօտ, եւ ոչ երկրատու ցրտութեանց, այլ միջին ճամբէ մը՝ որ երկնից մէջ է, այլ երկրիս վրայէն: Ոչ այնքան տարակուսիմ թէ կրնար Ներսէս աւելի բարձր խոյանալ 'ի քերդուածն եւ յիմաստս, որքան թէ կրնա՝ որ այնպիսի գերագոյն խոյանաց մէջ ալ՝ այսպէս շնորհաբան եւ շնորհալի մնալ: Սակայն ոչ լոկ գրաւորական արուեստ մ'էր Ներսիսի մտաց թելերը այսպէս նուաճելով՝ շնորհաց հարթ ու վարդ ճամբուն մէջ շարժողն, այլ եւ հոգւոյն սքանչելի եւ աւելի նուրբ եւ սուրբ յատկութիւն մը, որ չէր թողուր իրեն ծայրայեղ երեւնալ՝ նաեւ 'ի հանճարս, գերազանցելովն հանդերձ. յատկութիւն մը, որ իր բազմափայլ շնորհաց ալ շնորհքն կրնայ ըսուիլ, կամ կենդրոն ճառագայթից նորին²⁴:

Այստեղ հրաշալիօրէն երեւակում են ո՛չ միայն Շնորհալու բազում բարձրաճաշակ ծիրքերն ու դրանց գեղարուեստական իւրօրինակ արտայայտութիւնները, այլ նաեւ հենց իրենց հեղինակի (Ալիշանի) բացառիկ խորաթափանց դիտարկումներն ու նրբամիտ արուեստագէտին յատուկ գեղարուեստական բնութագրումները:

Շնորհալին նաեւ անձամբ երգ-երաժշտութիւն է ուսուցանել երաժշտասէր պատանիներին, յատկապէս նրանց, ովքեր պատրաստուում էին հոգեւոր ծառայութեան անցնել Կիլիկիայի վանական կենտրոններում:

Գիտնալու է որ Երաժշտութիւնն կամ Երգեցողութիւնն, գէթ ըստ եկեղեցական կարգի, մեծ պարապմունք եւ արուեստ մ'էր, եւ կրնանք ըսել եղած է ամէն ատեն՝ մեր վարդապետանոցաց եւ վանորէից մէջ. թերեւս եւ միակ զարգացած արուեստ չափաբանականաց մէջ՝ յետ քերդոլութեան: Նոյնպէս յայտնի է թէ մեր ազգն ի՛նչ մեծ վարկ ու սէր ունի իր հին սրբազան Երգեցողաց կամ շարականաց հեղինակաց վրայ, որով շատ հեղ այս գրոց հաւաքման ճակատը կը տպագրէ

²⁴ Նոյն, էջ 83-84:

մեր երաժշտության վրայօք գրուած խօսք մը, կամ գովեստ մը երգահանաց վրայ»²⁵

Նոյն աշխատության «Շնորհալի երգեցող» մասում Ալիշանը գրում է. Յայտ է որ այս գրուածոց մէկ մասն, Տաղերն եւ Շարականք, ոչ միայն չափով են այլ եւ երգելու եղանակաւ: Շնորհալին ինչպէս ճարտար եւ աննման էր քերդողութեամբ, եւ այնպէս ընտրող ականջ եւ ախորժակ ունէր ներդաշնակութեան, հարկ էր որ երաժշտական ընտիր ճաշակ ալ ունենայ: Ոչ մակամտածական հետեանք մէ ըսածնիս, այլ եւ վկայեալ ստուգութիւն. եւ այնքան առաւելութեամբ, որ իրեն գլխաւոր ծրից մէկն ճանչցուեցաւ, մինչեւ իրեն երկրորդ մականուն եւ յայտարար մ'ալ եղաւ ԵՐԳԵՅՈՂՆ²⁶ կոչովիլ, ինչպէս կ'անուանենք եւ տօնենք մենք զՍ. Ռոմանոս Եմեսացի սարկաւագն յունաց²⁷... Աւելորդ է յիշատակել, թէ որչափ որ մարդկային սրտի քաղցր է երգն, այնքան ալ պանծալի է քաջ երգահանն, եւ այն մանաւանդ որ յատուկ մակագրութեամբ Երգեցող կոչուի: Սակայն պէտք չէ հարեանցի յիշատակաւ մը միայն նկատել զայս 'ի Շնորհալին' ... հարկ իսկ է ճանչնալ այս երկնախառն արուեստ կամ տուրքը՝ Երաժշտութիւնը, իր մէկ մեծ շնորհք կամ շնորհաց յարդարիչ մը. եւ երբ ինչուան հիմայ նկատածնիս 'ի Ներսէս եւ յետոյ այլ անելի նկատելիքն՝ գումարենք իբրեւ 'ի մի պատկեր եւ 'ի մի տեսութիւն, չենք կրնար ուրիշ կերպով տեսնել զնա՝ բայց իբրեւ բովանդակ բանական երաժշտութիւն մը, կենդանի ներդաշնակութիւն մը. աստուածային եւ բնական շնորհօք խառնեալ ամէն մէկ ձիրքն՝ մէկմէկ ծայնի նման, որոց բոլորն մէկ եղանակ կազմէ. ոչ Երգեցող միայն, այլ եւ Երգ ողջոյն, յարմարեալ շնորհագարդ շարժմամբք մարմնոյ, շրթանց, մատանց, մտաց եւ հոգւոյն: Թէ արդեօք գեղեցիկ գրուածոց եւ եղանակաց նման գեղեցիկ եւ անոյշ ծայն ալ ունէ՞ր. – հաւանական կրնանք ըսել. եւ եթէ չկարենանք հաստատել բնական գործարանաց կամ կազմուածքին տուրքը, չենք տարակուսիր կրթութեամբ, արուեստով եւ շնորհօք քաղցրութեանը վրայ. գուցէ Երգեցող անունն ալ՝ ոչ միայն երգահանութիւնը այլ եւ ծայնական կարողութիւնը նշանակէ²⁸:

Աստ ուշագրաւ եւ յիշատակութեան արժանի են Ալիշանի պերճախօս բնորոշումները Շնորհալու երաժշտական բազմաբնոյթ ձիրքերին, որոնք նա համարում է որքան աստուածային, նոյնքան էլ բնական՝ բովանդակ բանական երաժշտութեան պէս, Շնորհալուն համարելով ոչ միայն Երգող կամ Երգեցող, այլ ամբողջապէս Երգ՝ մեծատառով ու ամենալայն առումով: Նոյնիսկ ընդգծուած են մարմնի շնորհագարդ շարժումների, շուրթերի, մատների, մտքի եւ հոգու յարմարեալ, այսինքն՝ այս ամէնի ներդաշնակ զուգորդումը, որ կազմում է ի վերուստ շռայլօրէն օժտուած անձի համապարփակ

²⁵ Նոյն, էջ 86:

²⁶ «Երգեցիկ. Երգիչ, երգակ, երաժիշտ», «Երգեցող. եւս է մակադրական անուն սեփականեալ երաժշտաց եկեղեցւոյ, որք արարին երգս շարականաց եւ տաղից, որպիսի է 'ի հայս սուրբն Ներսէս Շնորհալի», *Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հղր. Ա.*, տպ. Պոզոսի Արապեան, Կոստանդնուպոլիս, 1844, էջ 342:

²⁷ Թահմիզեանն էլ է Շնորհալուն համեմատում Ռոմանոս Երգեցողի հետ (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին երգահան եւ երաժիշտ*, էջ 17, ծան. 36):

²⁸ Ալիշան, *Շնորհալի*, էջ 85-86:

էութիւնը: Շարունակելով Շնորհալու արուեստի անպարագիծ վաստակի մեծարումը, Ալիշանը յաւելում է.

Շնորհալոյ Երզնցոյ կոչումն, իրմէ մնա-ցած մեր եկեղեցոյ բազմաթիւ երգերն եւ տաղերն՝ յայսմ մասին ալ զինքն թէ ոչ ժամանակաւ առաջին՝ արդեամբք ընդ առաջինս կը դասեն, մանաւանդ թէ առաջին եւ վերջին. որովհետեւ ինքն լրացուցած է ժամասացութեան երգերը, իրմէ վերջը՝ քիչ շարականք անելցած են: ...Ազգային քերդողութիւն կամ չափաբանութիւն եւ ազգային ոճ մը ճարտարապետութեան, կրնային գոյակել տալ որ հայք ազգային երաժշտութիւն ալ ունեցած պիտի ըլլան, գոնէ այնչափ որոշ եւ իսկատիպ՝ որչափ են այդ երկու չափական արուեստքն, եւ գոնէ բաական ընտիր ճաշակ մ'ունեցած են յայսմ ալ²⁹:

Փաստօրէն Ալիշանն ըստ արժանւոյն բարձր գնահատելով հանդերձ հայոց ազգային ճարտարապետութիւնը, նոյն այդ չափանիշն է կիրառում նաեւ հայ ազգային երաժշտութեան հանդէպ: Իդէպ, այստեղ հաւանաբար անելորդ չի լինի յիշատակել, որ Ալիշանից շատ տարիներ անց Կոմիտաս վարդապետը նոյնպէս ստիպուած էր հրապարակել «Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»³⁰ խորագրով իր յօդուածը, որն առաջին անգամ լոյս է տեսել 1913ին Կ.Պոլսի *Ազաւրամարտ* օրաթերթում, եւ որի նպատակն էր ապացոյցներով հակադարձել այն տգէտ ընդդիմախօսներին, ովքեր դեռեւս բացայայտօրէն կասկածի տակ էին դնում եւ նոյնիսկ փորձում յանիրաւի ժխտել հայոց բնիկ՝ ինքնուրոյն երաժշտութեան գոյութիւնը:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Կոմիտասի՝ շնորհալուն առաջին յօդուածը՝ «Շնորհալին. նորա դարը եւ նորա ժամանակ յուզուած կրօնական խնդիրները», 1893 Ապրիլի 25ին Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում Սողոմոն սարկաւազ Սողոմոնեանի ներկայացրած ամարտական շարադրութիւնն է: Ինչպէս նշուած է վերնագրից յետոյ առկայ յղումի մէջ, հեղինակն օգտուել է Ալիշանի *Շնորհալի եւ պարագայ իւր* աշխատութիւնից եւ Ներսէս Շնորհալու *Թուղթ ընդհանրակալից*³¹: Այդ ժամանակ Կոմիտասը դեռեւս վարդապետ չէր օծուել ու ստորագրում էր Սողոմոն սարկաւազ Սողոմոնեան: Այս յօդուածում պատանի Սողոմոնի ուշադրութեան ծիրում առաւելապէս Շնորհալու ժամանակաշրջանի քաղաքական եւ կրօնական խմորումներն ու յուզումներն են, ինչպէս

²⁹ Նոյն, էջ 87:

³⁰ Կոմիտաս Վարդապետ, «Հայը ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»՝ *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ*, Գիրք Բ, (աշխ.՝ Գ. Գասպարեան եւ Մ. Մուշեղեան), Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ, Երեւան, 2007, էջ 83-88. Նշելի է, որ յաջորդ՝ 89-91 էջերում կայ նաեւ յօդուածի նախնական տարբերակը՝ նոյն վերնագրով:

³¹ Այն առաջին անգամ զգալի կրճատումներով տպագրուել է *Էջմիածին* հանդէսի 1950 Մայիս-Յունիս՝ էջ 23-26, եւ Յուլիս-Օգոստոս՝ էջ 42-48 համարներում, իսկ ամբողջութեամբ՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ*, Գիրք Աում (էջ 15-54, եւ 466-68):

նաեւ կիլիկեան Հայաստանի՝ հարեան երկրների հետ ունեցած քաղաքական, կրօնական ու դաւանաբանական սկզբունքային վիճաբանութիւնները, որոնց միջեւ իմաստուն հաշտարարի եւ խաղաղութեամբ կանոնակարգողի հսկայական դեր է ունեցել Շնորհալին: Ինչ վերաբերում է Կոմիտասի անդրադարձին՝ Շնորհալու բուն երաժշտագիտական ժառանգութեանը, ապա Սողոմոն Սողոմոնեանի առաջին գիտական յօդուածը հենց հայ հոգեւոր երգերին է նուիրուած՝ «Հայոց եկեղեցական եղանակները» խորագրով, որն առաջին անգամ լոյս է տեսել *Արարապ* պարբերականի 1894ի մի շարք համարներում³²: Սա երաժշտագիտութեան ասպարէզում երիտասարդ Կոմիտասի գիտական յօդուածների երախայրիքն է. այն բաղկացած է միքանի ենթավերնագրով մասերից, որոնցից Ներսէս Շնորհալուն անմիջականօրէն առնչուողներն են «Մանրուումն» եւ «Մանրուման եղանակները» կոչուող մասերը, եւ որոնք վկայում են այս բարդ ոլորտի հանդէպ Կոմիտասի լրջմիտ հետաքրքրութիւնը, այսպէս. «*Հին երաժիշտները Մանրուումն ասելով հասկանում էին՝ ուսումն եկեղեցական երգերի, եղանակների եւ խազերի մասին*»³³: Շնորհալու *Թուղթ ընդհանրականից* մէջբերելով քահանայութեան համար պահանջուող գլխաւոր ունակութիւնները՝ «*Ձեկեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, եւ զմանր ուսմունս ծայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս*», Կոմիտասը համարում էր, որ խազերը մեզ համար մեռած նշաններ են, քանզի մեր նախնիները զլացել են աւանդել սերունդներին դրանց զօրութիւնը. «*Մանրուումն լիակատար իմացողներ թերեւ թուով շարքիչ են եղել, որոնք եւ թագստի են պահել իրանց գիտութիւնը ճիշտ այնպէս, ինչպէս յիսուն տարի առաջ Կ. Պօլսոյ հայ երաժիշտները՝ նոթաճիւնները, արդի հայ իսկական ծայնագրութիւնը, որ հացի խնդիր էին դարձրել: Եթէ երաժիշտները որոնք իմաստուն կամ փիլիսոփայ էին կոչուում այն ժամանակի լեզուով, չթագցնէին, միւս ծայնագրած, բազմաթիւ ձեռագիր կամ արտագրած երգարանների հետ մեր ձեռքը հասած կը լինէր գոնէ մի քանի օրինակ եւս ձեռնարկ հին խազերի եւ եղանակների մասին, որոնք Մանր ուսման նիւթն են*»³⁴:

Խնդրոյ առարկայ յօդուածի յաջորդ՝ «Մանրուուման եղանակները» բաժնում, անդրադառնալով Ալիշանի «Յաղագս ծայնից թէ ուստի գտաւ»³⁵ վերտառութեամբ ուշագրաւ նիւթին, որն ըստ էութեան հենց մանրուուման եղանակների մասին է, Կոմիտասը յայտնում է, որ ինքը մինչ այդ ուսում-

³² Սողոմոն Ա. Ս. Սողոմոնեան, «Հայոց եկեղեցական եղանակները», *Արարապ* (կրօնական-բարոյական, գրական-պատմական, բանասիրական-մանկավարժական, ազգային եւ պաշտօնական ամսագիր), Վաղարշապատ, 7:1894, էջ 222-27, եւ 8:1894, էջ 256-60. նաեւ՝ Կոմիտաս Վարդապետ, *Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ*, Գիրք Ա, էջ 55-75:

³³ Կոմիտաս Վարդապետ, *Գիրք Ա*, էջ 62:

³⁴ Նոյն, էջ 63:

³⁵ Կոմիտաս Վարդապետ, *Գիրք Ա*, էջ 65-75:

նասիրել է 22 ձեռագիր խազգրքեր եւ զետեղում դրանցում առկայ մանրուսման եղանակների այբբենական ցանկերը՝ համեմատելով դրանք Ալիշանի *Սիսուանում* առկայ ցանկերի հետ, որից յետոյ այդ եղանակների անուանումները դասակարգում ըստ ծայնեղանակների, վերնագրելով դրանք «Ութն ծայնի նրբութիւնները»³⁶։ Վերջում Կոմիտասը պարզաբանում է. «Այս եղանակների գլխում նշանակուած են Ութն ծայն եղանակները, որոնք առանձին հիմք են կազմում մնացած մանրեղանակների»³⁷։ Շնորհալու օրօք զարգացման բարձրագոյն մակարդակի հասած Մանրումունքների ուսումնասիրութեամբ Կոմիտասն զբաղուել է իր ողջ ստեղծագործական կեանքի ընթացքում, հիմնուելով նաեւ Ալիշանի վերոնշեալ երկի վրայ՝ ճգնելով գտնել դրանցում եւ այլ ծիսական ժողովածուներում առկայ խազանշանների վերծանման բանալին։

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ԵՒ ԽԱԶԱԳԷՏ

Ներսէս Շնորհալին զարգացած միջնադարի այն բազմահմուտ եւ բազմակողմանի երաժիշտն է, ով ո՛չ միայն հանճարեղ երգահան էր, այլեւ իր երգերի անզուգական կատարողն ու մեկնաբանողը, ինչպէս նաեւ մեծ մտածող ու խորաթափանց փիլիսոփայ. հե՛նց նա է, որ իր անվիճելի հեղինակութեամբ հաստատել է հմուտ երաժշտին միջնադարում «փիլիսոփայ» կոչելու վերոնշեալ ասանդոյթը, եւ հենց իրե՛ն էլ միանգամայն պատշաճում է այդ յուժ պատուաւոր տիտղոսը։ «Այս յետին Տօրոսեան անապատաց եւ լեռանց մէջ վարժեցաւ մեր Շնորհալի Երգեցողն ալ՝ աստուածատուր ձիրքը արուեստի հետք խառնել, եւ իմաստից ու տողից հետք ծնանիլ եւ եղանակներ, եւ ըլլալ նուագաւոր փիլիսոփայ մը. վասն զի այս գեղեցիկ արուեստիս կամ գիտութեանս՝ իմաստասիրութեան լծորդ եւ լրումն ըլլալը՝ պղպարունական մփօք ճանչցեր էին մեր վարդապետք եւ վանականք, եւ պարզապէս Փիլիսոփայ կ'անուանէին զերգեցողս եկեղեցւոյ»³⁸։ Այսպէս է բնորոշում Ալիշանը Շնորհալու առաքելութիւնն ու յաւելում.

Իր տուած մեկնութեանը համեմատ Շնորհալին ալ փիլիսոփայացաւ անթերի. եւ անդադար կ'երգէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ իր բազմապատիկ Տաղերովը, Շարականներովը, եւ Գանձերովը, թէ սուրբ պատարագի եւ թէ ժամասացութեան ամէն ժամերուն պատշաճեցուցած երգերով. մանաւանդ սրբազնագոյն օրերու՝ Մեծ պահոց եւ Մեծ շաբաթուն. որոց խորին յիշատակները՝ աւելի զգալի եւ ախորժելի ընել կու տայ իր քրիստոսասէր ազգայնոց. եւ իբրեւ իր հոգւոյն մաքուր թելերով կապելով զանոնցն ալ՝ ջանայ քաշելու յերկինս³⁹։

Ներսէս Շնորհալին իր ողջ կեանքի ընթացքում մեծապէս ծաղկեցրեց ու ճոխացրեց հայոց խազագրութեան արուեստը՝ դրա տիրապետումը պար-

³⁶ Նոյն, էջ 70:

³⁷ Նոյն:

³⁸ Նոյն:

³⁹ Նոյն:

տաղիւր դարձնելով բոլոր քահանաների համար: Նրա օրօք են գրուել Մանրուման առաւել նշանակալից եւ բարդագոյն խազգրքերը, որոնց պարունակած ճոխ ու հարուստ խազանշաններն ինքնին վկայում են երաժշտական նշանների այդ համակարգի բարձրագոյն զարգացման եւ կարեւորման մասին՝ կիլիկեան Հայաստանում: Շնորհալին կատարելագործել եւ մեծապէս զարգացրել է հայոց հոգեւոր երգեցողութեան Ութ-ձայնի համակարգը Ծանր⁴⁰ ու Ստեղի⁴¹ տիպի շարականների բազմաճիւղ եղանակներով, ինչպէս նաեւ «զարտուղի»⁴² եւ «խոսրովային»⁴³ կոչուող մեղեդիներով, ապահովելով տաղերի ու մեղեդիների բարդ կառուցուածքը եւ հարստացնելով դրանց եղանակները իր ժամանակի գուսանական նուագաւորների գործիքային երաժշտութեանը յատուկ զարդոյրուն ելեւէջներով: Իսկ խազանշանների հիմնական այն խումբը, որ անուանուել է *արուեստ-տաւոր*,

⁴⁰ Ծանր.- 1. հայոց եկեղեցու ժամերգութեան մէջ ընդունուած երգերի չորս տեմպերից մէկը (միւսները՝ Չափաւոր, Յորդոր, Միջակ): Ծանր էին երգում Տէրունական տօների Օրհնութիւնները, Հարցերը, Ստեղիները, Պատարագի «Խորհուրդ խորին»ը եւ «Լոյս զուարթ»ի երկու տները, Արեւագալի շարականների մի մասը եւն., 2. առողանութեան եւ հայ հին երաժշտութեան մէջ գործածուող Վառ եւ Բութ ձայնի անուններից մէկը (Մկրտչեան, էջ 116):

⁴¹ «Ստեղի (շարական).- իբրու բազմաստեղն, բազմաճիւղ, գեղգեղեալ որպէս մեղեդի» (*Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հղ. Բ*, էջ 745. նաեւ՝ «հայկական մոնոդիայի ձայնեղանակ՝ հայ հոգեւոր երաժշտութեան ութձայնի համակարգից դուրս, որը որպէս «լրացուցիչ» առանձնանում է իր բազմաճիւղ լադային հիմքով» (Մկրտչեան՝ էջ 242-43):

⁴² «Զարտուղութիւն – modulation» (Թահմիզեան, *Ներսէս Շնորհալին*, էջ 243). նաեւ՝ «շեղում, մոդուլիացիա (modulazione)» (Մկրտչեան, էջ 15, 84):

⁴³ Թահմիզեանն իր *Ներսէս Շնորհալին երգահան* գրքի 23-24 էջերի յղումներում նշում է, որ «խոսրովային» ածականը հայ հին մատենագրութեան մէջ գործածուած է լայն՝ ընդհանուր եւ նեղ՝ մասնայատուկ մի ամբողջ շարք նշանակութիւններով: Այն կիրառութեան մէջ է մտել պարսից Խոսրով թագաւորի ժամանակից, երբ Մովսէս կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ հաստատուեց հայոց թուականը եւ կոչուեց «խոսրովային», պարսկերէն *xusrav* (թագաւոր) բառից, որ հայկական շրջաններում կարող էր արտասանուել *խուսրեանի* ձեւով: Ֆիրդուսին տեղեկացնում է, որ Բարբադի եւ Սարգսի մրցոյթի ընթացքում Խոսրով Ապրվէզին գերել է մի «արքայական երգ ու նուագ», իսկ առաւել լայն առումով այն վերաբերում է երաժշտաոճի ընդհանուր գծերին եւ նշանակում է արեւելեան: Ըստ Մկրտչեանի *Երաժշտական բառարանի* (էջ 114)՝ այն հայկական հոգեւոր մոնոդիայի ձայնեղանակների որոշակի խումբ է, որ հայ եկեղեցում իր տեսական իմաստաւորումը ստանալով կոչուեց Խոսրովային ոճ, նաեւ՝ հայկական խազագրութեան նշաններից մէկի անունն է, կրճատ՝ Խո, որ նոյնն է՝ Քմազարդ: Յաճախ գործածում է Թուրի կամ Սուրի փոխարէն: Նշանակել է «արքայական լադերի ոճ, ախորժաւուր, լաւ եղանակ»: Լիմոնճեանի նոտագրութեան համակարգում հիմնական (միքսոլիդական) ձայնաշարի հինգերորդ ձայնը: Արդի երաժշտութեան տեսութեան մէջ հաւասարեցում է *g* հնչիւնին:

հեղինակել ու հաստատել է նոյնպես Շնորհալին, այդ բարդ ար-ուեստը հասցնելով աննախադեպ բարձր մակարդակի: Ըստ Թահմիզեանի, Շնորհալին «*Ձեւի, կառուցուածքի, կշռոյթի, մասամբ լեզուի ու նոյնիսկ աշխարհագրացողութեան տեսակէտով մասնագիտացուած երգաստեղծութիւնը զգալի մօտեցնելով իր բնական ակունքներին՝ ժողովրդական արուեստին, հաստատել է երաժշտական ժամանակի զգացողութեան մի նոր որակ՝ աւելի աշխուժ ու կենդանի շարժումով*»⁴⁴: Շնորհալին անշուշտ նաեւ մեծ գեղագէտ էր, ում ստեղծագործական սկզբունքներն ու խորիմաստ ասոյթները հմուտ երաժշտի եւ մասնատրապէս եկեղեցական երգչի վերաբերեալ կարող են գործնական ուղեցոյց հանդիսանալ նոյնիսկ մեր օրերում:

ՅԻՍՈՒՆ ՈՐԴԻ ՊՈԷՄԸ

Ներսէս Շնորհալու արտապաշտամունքային ստեղծագործութիւններից է 4000 տողից բաղկացած ծաւալուն «Յիսուս Որդի» պոէմը (կազմուած երեք գրքից), որ համարում է հայ մատենագրութեան երկրորդ Նարեկը: Սա Հին ու Նոր կտակարանների ասանդական պատումների բանաստեղծական հմուտ վերարտադրութիւնն է, որ այլ կերպ կոչւում է նաեւ «Ողբերգութիւն վիպասանական ի տառից սրբոց»: Ամենայն հաւանականութեամբ այս ծաւալուն քերթոածն անցեալում եղանակաւոր է պատմուել կամ ասերգուել, իսկ որոշ հատուածներ էլ գուցէ երգուել են՝ ինչպէս հայոց *Սասունցի Դաւիթ* դիւցազնավէպի որոշ հատուածներ:

Հետաքրքրական ենք համարում նաեւ սփիւռքահայ երաժշտագէտ Աշոտ Պատմագրեանի կարծիքը Շնորհալու երաժշտական ժառանգութեան մասին. «*Երաժշտութեան պատմութեան մէջ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ դարը նկատուում է 16րդ դարը, երբ միջանի գերմանացի եւ իտալացի երգահաններ, երաժշտութիւնը եկեղեցու կալանքներից ձերբազատելու համար, դիմեցին եւրոպական աշխարհիկ երգի օժանդակութեան: Նոյն մտայղացումն ունենում է նաեւ Ներսէս Շնորհալին 12րդ դարում, որ ժողովրդական ծանօթ երգերի եղանակներին յարմարեցնում է կրօնական խօսքեր եւ դարձնում է եկեղեցական երգ*»⁴⁵:

Պատմագրեանը գտնում է, որ Շնորհալին առաջինն էր, ով սկսեց կիրառել գուսանական եւ ժողովրդական երգերի տաղաչափութիւնը հայոց հոգեւոր երգերի մէջ. նա Շնորհալուն իրաւամբ համարում է նաեւ հայերէն աշխարհաբար լեզուի հիմնադիրը⁴⁶: Հեղինակը յատկապէս նշում է Շնորհալու երգերի բանաստեղծական եւ մեղեդիական պարզութիւնը, ինչպէս

⁴⁴ Թահմիզեան, *Երաժշտութիւնը հայկական Կիլիկիայում*, էջ 20:

⁴⁵ Ա. Պատմագրեան, *Հայ երգը դարերի միջից*, տպ. Տօնկեան, Պէյրութ, 1973, էջ 19:

⁴⁶ Նոյն, էջ 199:

նաեւ ժողովրդական աշխուժ ու կայտառ կշռոյթը՝ ի տարբերութիւն եկեղեցական երգեցողութեան մինչ այդ եղած դանդաղ ու միօրինակ ընթացքի: Փաստօրէն՝ Շնորհալու հեռատես եւ իմաստուն բարենորոգումները միանգամայն փոխել են Հայ Եկեղեցու դիմագիծը: Ըստ Պատմագրեանի, «Շնորհալու այս մտայղացումը եւ նրա իրագործումը կրկնակի արժէք է ստանում այն տեսակէտից, որ մինչ Եւրոպայում նման շարժումը սկսուեց եկեղեցական համեստ խաւերից, Հայաստանում այդ շարժումը սկսուեւ զործադրում է Հայոց Եկեղեցու վերին պետի կողմից... Ներսէս Շնորհալին հայոց կաթողիկոս էր, Հայաստանեայց Եկեղեցու վերին իշխանաւորը»⁴⁷: Հեղինակը Շնորհալու այս բարեփոխումը համեմատում է եւրոպական երկրների՝ դէպի Վերածնունդ տանող միտումների հետ, «այն տարբերութեամբ միայն, որ մեզ մօտ այդ պատմական իրադարձութիւնը տեղի էր ունենում չորս դար անելի կանուխ»⁴⁸: Եւ այսպէս, Շնորհալու ստեղծագործութիւնների հումանիստական գեղագիտական սկզբունքներն արագօրէն ստանում են համաքրիստոնէական, եւ նոյնիսկ՝ համամարդկային նշանակութիւն:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներսէս Շնորհալին Գրիգոր Նարեկացուց յետոյ հայոց երաժշտական ու բանաստեղծական արուեստի ամէնից մեծանուն եւ բազմատաղանդ ներկայացուցիչն է, ում ստեղծագործութիւնները գնահատելու համար հնարատր եւ հարկատր է կիրառել միջազգային բոլոր բարձրագոյն չափանիշերը: Հազուագիտ կերպով հարուստ նրա երաժշտական լեզւում առկայ են մասնագիտացուած երգաստեղծութեան այն ուրոյն արտայայտչամիջոցները, որոնք ներդաշնակօրէն միատրում են հայ ժողովրդական երաժշտութեան կենսունակ տարրերն ու հոգեւոր երգեցողութեան դարատր ասանդոյթները, հարստացնելով վերջինս առաւել ազատ գեղազգայական մտածողութեամբ եւ պարգեւելով բազում հոյակերտ ստեղծագործութիւններ: Շնորհալու պարագայում մեծապէս գնահատելի է այն, որ չնայած հոգեւորականի բարձրագոյն դիրքին, նա իր ստեղծագործութիւնները մշտապէս սնում էր ժողովրդագուսանական արուեստի լաւագոյն նմուշներից բխած թարմ ու կենսական շնչով: Հենց դա էլ բնական արձագանգ գտնելով ժողովրդի կողմից, հարազատ ու սիրելի էր դարձնում Շնորհալու գործերը եւ եկեղեցու ներսում, եւ դրանից դուրս՝ արտապաշտամունքային բազմամարդ հանդէսներում:

Հայ գրականութեան եւ ո՛չ մի գործ այնքան չի թարգմանուել ու տպագրուել աշխարհի տարբեր լեզուներով, որքան Շնորհալու հոգեբուխ «Հաւատով խոստովանիմ» հռչակատր երկը, որի առաջին՝ իտալերէն թարգմա-

⁴⁷ Նոյն, էջ 202:

⁴⁸ Նոյն:

նութիւնը կայացել է դեռեա 1690ին, իսկ արդէն 1873ին այն թարգմանուել է 36 լեզուով եւ լոյս տեսել Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում, բերելով հեղինակին համամարդկային մեծ հռչակ:

Ներսէս Շնորհալու երաժշտա-բանաստեղծական արուեստը դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցաւ ոչ միայն հայ հոգեւոր երգաստեղծութեան համար, այլեւ բարձրացրեց կիլիկեան Հայաստանի երաժշտական մշակոյթը աննախադէպ մակարդակի, որի շնորհիւ էլ յստակօրէն նախանշուեց յետագայում եւրոպական Վերածնունդին յատուկ մարդասիրական եւ քննապաշտական շարժման միջազգային հունը:

THE MUSICAL HERITAGE OF ST. NERSES SHNORHALI (SUMMARY)

ARPI VARDUMYAN
avardumyan8@gmail.com

The well-known 12th century Catholicos of Cilician Armenia, St. Nerses Shnorhali (The Graceful, 1100-1173), was one of the greatest persons of medieval Armenian culture and a talented poet-composer. His versatile artistic heritage belongs not only to the Armenian people, but also to the entire civilized world.

St. Nerses the Graceful was not only an outstanding Armenian composer of his time, but also a great reformer of medieval Armenian musical thinking. He streamlined and renewed the old ceremony of the Armenian Church's rite through his new and splendid creations. In addition, he edited nearly the whole musical heritage of previous composers and became the greatest reformer of Armenian spiritual music.

The poetical and musical heritage of the eminent philosopher, composer and singer St. Nerses Shnorhali is extremely important in the history of Christian musical culture as a whole due to its content and depth. In his best creations St. Nerses Shnorhali predetermined European Renaissance tendencies in the developmental trends of medieval philosophical and aesthetic thought.